

Aleksandra Błachnio

Nauczyciel akademicki wobec wyzwań transformacji socjokulturowych

Współczesna cywilizacja wyróżnia się dużą i ustawicznie rosnącą dynamiką zmian, która wynika z postępu technicznego i naukowego. Postęp ten urzeczywistnia nowe jakości w świecie integrujących się kultur na płaszczyźnie państw i narodów. Dopełnianie się transformacji socjokulturowych czyni ważnym, zarazem niezbędnym, podjęcie raz jeszcze refleksji nad szeregiem ważkich dla rozwoju człowieka problemów, między innymi kwestii jakości pracy nauczyciela akademickiego. Jej znaczenie wynika z przekonania, „iż kształcenie staje się obecnie kluczowym czynnikiem wzrostu i wyróżnikiem kondycji społeczeństwa trzeciej fali”¹. Interesującą argumentację przedkładają Katarzyna Pawlak, Marek Szymczak i Małgorzata Połusznaj:

Szkoła powinna być tą instytucją, która nie przygotowuje swoich absolwentów do zmieniającej się rzeczywistości, ale przede wszystkim uczy i zachęca do kreowania rzeczywistości. Istotną rolę odgrywa tu kształcenie akademickie, w tym relacje pomiędzy nauczycielami akademickimi a studentami².

Problem relacji wykładowca – student jest omawiany w literaturze przedmiotu od dziesiątków lat, tym samym wydaje się być już dobrze rozpoznany. Jednakże w świetle postawionej tezy o moderującym wpływie zmian socjokulturowych i ekonomicznych na człowieka i jego funkcjonowanie (również zawodowe) zasadnym jest dokonanie niezbędnych rewizji w tym obszarze. Charakterystykę należy poprzedzić przypomnieniem, jaki jest utrwalony wizerunek wykładowcy.

¹ U. Dzikiewicz-Gazda, *Od idei kształcenia do zarządzania jakością kształcenia* [w:] *Nauczyciel akademicki jako ogniwo jakości kształcenia*, red. K. Jankowski, B. Sitarska, C. Tkaczuk, Siedlce 2003, s. 239; por. K. Obuchowski, *The Subject's Revolution*, Łódź 2005.

² K. Pawlak, M. Szymczak, M. Połusznaj, *Interakcje między nauczycielem akademickim a studentem w zmieniającej się szkole wyższej* [w:] *Student – nauczyciel akademicki (relacje interpersonalne)*, red. E. Radecki, Szczecin 1998, s. 118.

Zadanie nie jest łatwe, ponieważ wizerunek nauczyciela akademickiego zależy od wielu czynników. Tradycyjnie w jego rolę wpisywano szereg specjalistycznych kwalifikacji, które wyznaczały poziom jego profesjonalizmu. Jedną z nich jest popularyzacja rzetelnej i kompletnej wiedzy³. Ze względu na przerost informacyjny i zaawansowane techniki upowszechniania wiedzy wykładowca znalazł się w nowej sytuacji, w której nie może już występować jako „niekwestionowany autorytet”, a jedynie w roli eksperta określonej dziedziny. Oznacza to, że podobnie jak jego słuchacze musi ustawicznie się kształcić i specjalizować⁴. Nauczyciel akademicki musi przy tym zabiegać o zachowanie uprzywilejowanej pozycji eksperta, który tak wiedzą, jak i dojrzałością przemyśleń daleko wybiega poza zasięg umysłów młodych osób⁵. Jak niezwykle trudne jest to wyzwanie, zdają sobie dobrze sprawę szczególnie wykładowcy najnowszych i najdynamiczniej rozwijających się gałęzi wiedzy, jakimi są np.: informatyka, zarządzanie i marketing.

Nauczyciel akademicki nie tylko przekazuje wiedzę i naucza jak nią samodzielnie zarządzać, ale także sam ją współtworzy – eksplorując, dyskutując wyniki i na podstawie nich nauczając. Jak słusznie podkreślają Małgorzata Fudalej i Janusz Goćkowski: „Rola nauczyciela akademickiego to dialektyczna jedność roli badacza i roli nauczyciela”⁶. Opracowywanie i realizacja własnych projektów badawczych jest zadaniem trudnym, które komplikuje jeszcze brak lub niedostatek funduszy. W praktyce oznacza to wyraźne ograniczenie aktywności badawczej nauczyciela akademickiego, chyba że zgodnie z „duchem czasów” rozwinię w sobie zdolności menedżerskie, by samodzielnie zadbać o zewnętrzne źródła dofinansowania. Przy tym musi umiejętnie organizować swoje działania, gdyż dyktat czasu, obowiązki administracyjno-dydaktyczne i trudności wydawnicze stanowią kolejne utrudnienia towarzyszące jego wysiłkowi badawczemu. Pomimo wszystko oczekuje się, że nauczyciel zachowa swój optymizm i zapał badawczy, i skutecznie zaszczerpi w młodych adeptach wiedzy:

³ Por. A. Jeremus, *Nowoczesny wizerunek nauczyciela akademickiego* [w:] *Nauczyciel akademicki jako ogniwo jakości kształcenia*, red. K. Jankowski, B. Sitarska, C. Tkaczuk, Siedlce 2003.

⁴ Por. H. Gulda, *Osobowość nauczyciela widziana oczyma studentów (komunikat z badań)* [w:] *Student – nauczyciel akademicki (relacje interpersonalne)*, red. E. Radecki, Szczecin 1998; E. Sadowska, *Rozwój samodoskonalenia się psychologów, pedagogów oraz innych pracowników resortu edukacji* [w:] *Psychologia praktyczna w systemie oświaty*, Warszawa 1999.

⁵ Por. D. Jankowska, *Pracownicy naukowo-dydaktyczni wobec dialogu w murach uczelni* [w:] *Edukacyjne obszary „głębokiej zmiany” w dialogu i perspektywie*, red. A. Karpińska, Białystok 2005.

⁶ M. Fudalej, J. Goćkowski, *Twórczość w pracy nauczyciela akademickiego*, „Folia Paedagogica et Psychologica” 1991, nr 27, s. 46.

- umiejętność obserwacji i interpretacji,
- zamiłowanie do konsekwencji i koherencji w dociekaniu i wywodach,
- krytycyzm wobec siebie i innych,
- spontaniczność w poszukiwaniach,
- umiejętność skupienia uwagi na wybranych zagadnieniach,
- rzetelność i wytrwałość w pracy,
- chęć przekazywania innym swego dorobku i uczenia się od innych,
- dbałość o prawość w myśleniu ze względu na dążenie do prawdy⁷.

Dzięki nim student może rozwinąć w sobie poczucie sprawstwa, postawę twórczą, innowacyjność, ale przede wszystkim odpowiedzialność. Z pomocą nauczyciela powinien ćwiczyć umiejętność rozpoznawania i radzenia sobie z dylematami etycznymi w pracy badawczej, która, coraz częściej sponsorowana, traci swą neutralność, zwłaszcza gdy jej wyniki warunkują prosperowanie firm czy popularność frakcji politycznych.

Praca nauczyciela akademickiego jest tym samym moralnie zobowiązująca, zwłaszcza że wiąże się z koniecznością prowadzenia dialogu z młodym człowiekiem. Stąd obok kwalifikacji merytorycznych, metodycznych i metodologicznych, oczekuje się, że:

Nauczyciel akademicki powinien skupiać w sobie dojrzały, ukształtowany system wartości i mieć świadomość własnych powinności, których urzeczywistnianie prowadzi do uznania młodzieży, a jednocześnie odzwierciedla stosunek nauczycieli do własnej pracy, ich wewnętrzną kulturę ogólną i etyczną⁸.

W polskiej rzeczywistości akademickiej za nieodłączne uchodzą praca naukowa i pedagogiczna⁹. Pożądany jest więc „nauczyciel refleksyjny”¹⁰, który jest otwarty i wrażliwy na słuchaczy. Niestety, z troską należy zauważyć, że wielu spośród wykonujących zawód nauczyciela akademickiego nie potrafi temu sprostać.

Nieporadność w realizacji dialogu wykładowca – student uwidacznia się dziś z tej racji tego, że obserwuje się masowy charakter kształcenia na poziomie wyższym. Przyczynia się on do rosnącej kategoryzacji „my” (wykładowcy) – „oni” (studenci), która w skrajnej postaci prowadzić może nawet

⁷ *Ibidem*, s. 42–43.

⁸ W. Wołoszyn, *Respektowanie zasad deontologii przez nauczycieli akademickich – warunkiem właściwego kształtowania relacji osobowych w procesie przygotowania studentów do przyszłej pracy zawodowej* [w:] *Student – nauczyciel akademicki (relacje interpersonalne)*, red. E. Radecki, Szczecin 1998, s. 52.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ Cyt. za: R. Abakanowicz, *Oczekiwanie studentów w stosunku do nauczycieli akademickich w oparciu o wewnętrzną ewaluację* [w:] *Edukacyjne obszary...*, op. cit.

do depersonalizacji przez wykładowcę anonimowego tłumu słuchaczy¹¹. Wówczas jego postawa jest daleka od pożądaney i moralnej, a manifestuje się traktowaniem studentów

formalnie, bezosobowo, krótko i szybko, bo czekają inne ważniejsze zajęcia: praca w kolejnym, którymś z rzędu etacie, a w najlepszym razie kolejna konferencja czy artykuł, pisany często tylko po to, by móc wzbogacić się o kolejne godne najwyższego pożądaney punkty KBN¹².

Kryzys etyki zawodu nauczyciela akademickiego sięga niestety głębiej. Obejmuje on wiele szkodliwych działań, często o charakterze przestępczym, w których

mieszczą się i zachowania *stricte* korupcyjne, i „efektywna” praca na czterech–pięciu etatach, i kradzieże cudzych pomysłów, i cyniczne kłamstwa o własnym dorobku, i deprecjonowanie, poniżanie oraz ośmieszanie innego niż moje poglądy, i bezpardonowe atakowanie, agresywne pomniejszanie osiągnięć innych uczonych, do ich eliminacji z nauki włącznie, i wreszcie cały szereg postaw antydydaktycznych, antywychowawczych oraz amoralnych (np. alkoholizm)¹³.

Jest to prawdopodobnie konsekwencją urynkowienia uczelni akademickich, co sugeruje Dorota Jankowska¹⁴.

Wydaje się jednak, że problem ten, choć obecny, to często jest nazbyt wyolbrzymiany, zwłaszcza przez media. Na szczęście wielu, jeśli nie większość, pracowników naukowo-dydaktycznych z oddaniem i satysfakcją realizuje się w pracy, bierze pełną, personalną odpowiedzialność za jej jakość. Otwartość na krytykę, a także ustawiczny proces samorefleksji i samoewaluacji¹⁵ staje się coraz powszechniejszą, a zarazem pożądaną praktyką w środowisku nauczycieli akademickich.

W ten, opisany powyżej, sposób przedstawia się zawód nauczyciela akademickiego. Okazuje się, że pomimo i tak niełatwych zadań, które sto-

¹¹ Por. J. Nowotniak, *Uniwersytet jako miejsce spotkania nauczyciela i studenta – oczekiwania studentów* [w:] *Student – nauczyciel akademicki (relacje interpersonalne)*, red. E. Radecki, Szczecin 1998.

¹² E. Okońska, *Dialog akademicki – obszar „głębokiej zmiany”* [w:] *Edukacyjne obszary...*, op. cit.; por. B. Chmielowski, *Nauczyciel akademicki w roli wychowawcy*, „Folia Paedagogica et Psychologica” 1991, nr 27.

¹³ D. Jankowska, *Pracownicy...*, op. cit., s. 337.

¹⁴ *Ibidem*, s. 333–349.

¹⁵ Por. R. Wroński, *Samoewaluacja nauczyciela akademickiego źródłem progresji jakości kształcenia* [w:] *Nauczyciel akademicki jako ogniwo jakości kształcenia*, red. K. Jankowski, B. Sitarska, C. Tkaczuk, Siedlce 2003; A. Błachnio, *Autoewaluacja młodych nauczycieli warunkiem ich zawodowego rozwoju* [w:] *Ewaluacja jakości pracy nauczyciela*, red. A. Cierzniewska, Bydgoszcz 2003; R. Parzęcki, I. Nyckowska, *Autoewaluacja jakości pracy nauczyciela* [w:] *Ewaluacja...*, op. cit.

ją przed wykładowcą uczelni wyższej, współczesna rzeczywistość z jej awansowanymi procesami globalizacji i integracji, stawia przed nim nowe wyzwania. Przede wszystkim, co podkreśla Augustyn Bańka¹⁶, koncentrują się one wokół utrwalającego się deficytu pracy, który wpisuje w życie człowieka nowe jakości, jak otwarcie na mobilność i tranżycję zawodową, realizację kariery zawodowej w kontekście transgranicznym, międzynarodowym i międzykulturowym oraz zastępowanie kwalifikacji kompetencjami. Nauczyciel akademicki doświadcza tego w dwóch wymiarach: prywatnym – osoby bezpośrednio podlegającej zmianom i profesjonalnym – „nauczyciela” mającego dobrze przygotować młode, wkraczające w dorosłość pokolenia do odnalezienia się w tej nowej rzeczywistości. Jest to możliwe, o ile system kształcenia otworzy się szerzej na warunkowane rynkiem pracy potrzeby społeczeństwa, a nauczyciel rozumiejąc, że student w swoim życiu zawodowym będzie się prawdopodobnie musiał kilkakrotnie przekwalifikować, nauczy go twórczo oddziaływać na własne zasoby nie tylko intelektualne, ale również osobowościowe i społeczne¹⁷. Efektywność działań nauczyciela w dużej mierze zależy od postawy, jaką sam przyjmie. Zasadna jest wyraźna konstatacja, że często uniwersytety – choć z założenia „reformujące i oświecające” społeczeństwo – są konserwatywne i zachowawcze. Stąd pokutuje nadal negacja rzeczywistości i obstawanie na siłę przy minionym, łatwiejszym *status quo*, kiedy wykładowca uprawia naukę dla samej nauki i na własne życzenie wypisuje się z nurtu życia statystycznego obywatela. Pozostając jednak przy humanistycznym myśleniu o człowieku, można przyjąć bardziej optymistyczny, a zarazem trudniejszy scenariusz, kiedy to nauczyciel akademicki troszczy się o własny autorytet i chce pozostać jak najbardziej „aktualny”, kształtując postawę otwartą i twórczą wobec otaczającej rzeczywistości. Oznacza to, że w swój rozwój zawodowy wpisuje innowacyjność, a przede wszystkim osobową odpowiedzialność za tempo, kierunek i jakość realizowanych przemian. Niekwestionowane kwalifikacje zawodowe wzbogaca nowymi kompetencjami, które Barbara Sitarska określa jako:

kompetencje do zmiany i rozwoju w procesie edukacyjnym i autoedukacyjnym. [...] zintegrowany kontekst struktur wiedzy, doświadczenia i umiejętności nauczyciela¹⁸.

¹⁶ A. Bańka, *Rozwój i zastosowanie teorii psychologicznych we współczesnym doradztwie karier w kontekście integracji transkulturowej*, „Chowanna” 2004, nr 5, s. 9–32.

¹⁷ Por. H. Laskowska, *Autentyczność i empatia w interakcji nauczyciel akademicki – student* [w:] *Nauczyciel akademicki...*, op. cit.

¹⁸ B. Sitarska, *Projektowanie sytuacji edukacyjnych przez studentów pedagogiki a efektywność procesu kształcenia w szkole wyższej* [w:] *Edukacyjne obszary...*, op. cit., s. 370.

Obejmują one:

- komunikowanie się razem z trudną sztuką negocjacji i mediacji¹⁹;
- radzenie sobie ze stresem wynikającym z dynamizmu własnej kariery zawodowej, ale i z relacyjności wykonywanej pracy²⁰;
- produktywne zarządzanie czasem;
- autorskie projektowanie oferty edukacyjnej²¹.

Współcześnie nauczyciel akademicki, chcąc odnaleźć się w nurcie badawczych i edukacyjnych projektów unijnych, musi być dwujęzyczny, biegle obeznany z nowinkami technicznymi²², otwarty na interkulturowość i interdyscyplinarność. Samodzielne projektowanie ofert, jak i zabieganie o fundusze i zarządzanie nimi wpisane są na trwałe w życiorys naukowca. Tym samym staje się on faktycznie podmiotem w pełnym tego słowa znaczeniu. Ten bogaty i różnorodny obszar realizowanych zadań pozwala nauczycielowi pełniej wykorzystać własny potencjał rozwojowy. Stypendia zagraniczne, wymiana kadry naukowo-dydaktycznej, a także bogactwo ofert zwiększających jakość kształcenia w ramach określonych profiliw Socrate-sa, tj.: Erasmus, Lingua, Comenius, Grundtvig, dają szansę, na niespotykaną jak dotąd skalę, wzbogacić własny warsztat pracy, poszerzyć horyzonty myślowe, nawiązać cenne kontakty interpersonalne. Kariera osobista sprowadza się do ustawicznego gromadzenia kapitału informacji i aktywności, który podlega stałej rewitalizacji, odnawianiu i wzmacnianiu²³.

Nauczyciel akademicki właściwie akumulując osobiste doświadczenie może następnie dzielić się nim ze studentami, uczyć ich samodzielności myślenia, dokonywania ocen, podejmowania decyzji, samodzielnego eksperymentowania i szukania rozwiązań niekonwencjonalnych – zarówno na uczelni, jak i poza nią, w sferze życia zawodowego i rodzinnego. Największe wyzwanie, a zarazem i trudność, jaka stoi przed wykładowcą, to wystąpienie

przeciw postępującej banalizacji wiedzy i procesowi umysłowego ubożenia, przeciw zachowaniom oportunistycznym i konformistycznym, fasadowości, a czasem wręcz bezproblemowości studenckiej działalności naukowej²⁴

¹⁹ Por. B. Biniakiewicz, *Nauczyciel akademicki jako osoba wspomagająca rozwój studenta* [w:] *Student – nauczyciel akademicki (relacje interpersonalne)*, red. E. Radecki, Szczecin 1998; E. Sadowska, *Rozwój samodoskonalenia się psychologów... op. cit.*; B. Grzegorzczuk, *Nauczyciel akademicki jako osoba wspomagająca rozwój umiejętności komunikacyjnych studenta* [w:] *Nauczyciel akademicki jako ogniwo jakości kształcenia*, red. K. Jankowski, B. Sitarska, C. Tkaczuk, Siedlce 2003.

²⁰ B. Grzegorzczuk, *Nauczyciel akademicki..., op. cit.*, s. 135–142.

²¹ Por. B. Sitarska, *Projektowanie sytuacji edukacyjnych..., op. cit.*

²² Por. T. Wróblewska, *Zmiany w teleologii edukacyjnej XXI wieku* [w:] *Edukacyjne obszary..., op. cit.*

²³ Por. A. Bańka, *Rozwój i zastosowanie..., op. cit.*

²⁴ B. Chmielowski, *Nauczyciel akademicki..., op. cit.*, s. 27.

i pozwolenie studentowi na stanie się partnerem w tworzeniu i przeprowadzaniu procesu kształcenia²⁵. Oznacza to konieczność wspólnego identyfikowania potrzeb studentów, aktywizowania ich potencjału, ustalania celów w procesie kształcenia, jak i dróg ich realizacji²⁶. Jak słusznie zauważa Anna Jeremus:

od nauczyciela akademickiego oczekuje się, że będzie kształtował jednostki kreatywne, doskonale przygotowane merytorycznie, rzutkie, otwarte na nowości i zmiany oraz niekonwencjonalne sposoby pracy. To są obowiązki nauczyciela akademickiego wobec przyszłości²⁷.

Bibliografia

- Abakanowicz R., *Oczekiwania studentów w stosunku do nauczycieli akademickich w oparciu o wewnętrzną ewaluację* [w:] *Edukacyjne obszary „głębokiej zmiany” w dialogu i perspektyw*, red. A. Karpińska, Białystok 2005.
- Bańka A., *Rozwój i zastosowanie teorii psychologicznych we współczesnym doradztwie karier w kontekście integracji transkulturowej*, „Chowanna” 2004, nr 5.
- Bednarzak-Libera M., *O współpracy nauczyciela akademickiego ze studentami w procesie kształcenia* [w:] *Nauczyciel akademicki jako ogniwo jakości kształcenia*, red. K. Jankowski, B. Sitarska, C. Tkaczuk, Siedlce 2003.
- Biniakiewicz B., *Nauczyciel akademicki jako osoba wspomagająca rozwój studenta* [w:] *Student – nauczyciel akademicki (relacje interpersonalne)*, red. E. Radecki, Szczecin 1998.
- Błachnio A., *Autoewaluacja młodych nauczycieli warunkiem ich zawodowego rozwoju* [w:] *Ewaluacja jakości pracy nauczyciela*, red. R. Cierzniewska, Bydgoszcz 2003.
- Błachnio A., *Podmiotowe kształcenie w uczelni wyższej* [w:] *Edukacyjne obszary „głębokiej zmiany” w dialogu i perspektywie*, red. A. Karpińska, Białystok 2005.
- Chmielowski B., *Nauczyciel akademicki w roli wychowawcy*, „Folia Paedagogica et Psychologica” 1991, nr 27.

²⁵ Por. H. Gulda, *Osobowość nauczyciela widziana oczami studentów (komunikat z badań)* [w:] *Student – nauczyciel akademicki...*, op. cit.; A. Błachnio, *Podmiotowe kształcenie w uczelni wyższej* [w:] *Edukacyjne obszary...*, op. cit.; E. Okońska, *Dialog akademicki – obszar „głębokiej zmiany”* [w:] *Edukacyjne obszary...*, op. cit.

²⁶ Por. M. Bednarzak-Libera, *O współpracy nauczyciela akademickiego ze studentami w procesie kształcenia* [w:] *Nauczyciel akademicki...*, op. cit.

²⁷ A. Jeremus, *Nowoczesny wizerunek...*, op. cit., s. 69.

- Dzikiewicz-Gazda U., *Od idei kształcenia do zarządzania jakością kształcenia* [w:] *Nauczyciel akademicki jako ogniwo jakości kształcenia*, red. K. Jankowski, B. Sitarska, C. Tkaczuk, Siedlce 2003.
- Fudalej M., Goćkowski J., *Twórczość w pracy nauczyciela akademickiego*, „Folia Paedagogica et Psychologica” 1991, nr 27.
- Grzegorzczuk B., *Nauczyciel akademicki jako osoba wspomagająca rozwój umiejętności komunikacyjnych studenta* [w:] *Nauczyciel akademicki jako ogniwo jakości kształcenia*, red. K. Jankowski, B. Sitarska, C. Tkaczuk, Siedlce 2003.
- Gulda H., *Osobowość nauczyciela widziana oczyma studentów (komunikat z badań)* [w:] *Student – nauczyciel akademicki (relacje interpersonalne)*, red. E. Radecki, Szczecin 1998.
- Jankowska D., *Pracownicy naukowo-dydaktyczni wobec dialogu w murach uczelni* [w:] *Edukacyjne obszary „głębokiej zmiany” w dialogu i perspektywie*, red. A. Karpińska, Białystok 2005.
- Jeremus A., *Nowoczesny wizerunek nauczyciela akademickiego* [w:] *Nauczyciel akademicki jako ogniwo jakości kształcenia*, red. K. Jankowski, B. Sitarska, C. Tkaczuk, Siedlce 2003.
- Laskowska H., *Autentyczność i empatia w interakcji nauczyciel akademicki – student* [w:] *Nauczyciel akademicki jako ogniwo jakości kształcenia*, red. K. Jankowski, B. Sitarska, C. Tkaczuk, Siedlce 2003.
- Nowotniak J., *Uniwersytet jako miejsce spotkania nauczyciela i studenta – oczekiwania studentów* [w:] *Student – nauczyciel akademicki (relacje interpersonalne)*, red. E. Radecki, Szczecin 1998.
- Obuchowski K., *The Subject’s Revolution*, Łódź 2005.
- Okońska E., *Dialog akademicki – obszar „głębokiej zmiany”* [w:] *Edukacyjne obszary „głębokiej zmiany” w dialogu i perspektywie*, red. A. Karpińska, Białystok 2005.
- Parzęcki R., Nyczkowska I., *Autoewaluacja jakości pracy nauczyciela* [w:] *Ewaluacja jakości pracy nauczyciela*, red. R. Cierzniewska, Bydgoszcz 2003.
- Pawlak K., Szymczak M., Połusznia M., *Interakcje między nauczycielem akademickim a studentem w zmieniającej się szkole wyższej* [w:] *Student – nauczyciel akademicki (relacje interpersonalne)*, red. E. Radecki, Szczecin 1998.
- Sadowska E., *Rozwój form samodoskonalenia się psychologów, pedagogów oraz innych pracowników resortu edukacji* [w:] *Psychologia praktyczna w systemie oświaty*, red. K. Ostrowska, Warszawa 1999.
- Sitarska B., *Projektowanie sytuacji edukacyjnych przez studentów pedagogiki a efektywność procesu kształcenia w szkole wyższej* [w:] *Edukacyjne obszary „głębokiej zmiany” w dialogu i perspektywie*, red. A. Karpińska, Białystok 2005.
- Wołoszyn W., *Respektowanie zasad deontologii przez nauczycieli akademickich – warunkiem właściwego kształtowania relacji osobowych w procesie przygotowania studentów do przyszłej pracy zawodowej* [w:] *Student – nauczyciel akademicki*

